

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1918-1920 ԹԹ.
ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ**

Բանալի բառեր - Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, Հայ Ժողովրդական կուսակցություն, անկախություն, կուսակցություն, ընդդիմություն, ծրագիր, կառավարություն, պաշտոնաթերթ, խորհրդարան, կոալիցիա:

Հայաստանի Հանրապետությունում ՀՅԴ-ից հետո ամենահզոր քաղաքական ուժի՝ ՀԺԿ-ի պատմության վերաբերյալ նյութերը շատ քիչ են: ՀԺԿ-ին նվիրված հուշագրություններ էլ չկան¹: Նյութի այդ սակավությունն ու խորհրդային շրջանում տիրող միակուսակցական համակարգը «նպաստել են», որ ՀԺԿ-ի պատմությունը դուրս է մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Միակ բացառությունը Դավիթ Խեչումյանի մի քանի

¹ Լավ է, որ գոնե իրենց հուշերում ՀԺԿ-ին երբեմն անդրադարձել են Ս. Վրացյանը («Հայաստանի Հանրապետություն», Փարիզ, 1928), Ա. Խատիայանը («Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», Պեյրոթ, 1968), Ա. Ահարոնյանը («Մարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Քաղաքական օրագիր, 1919-1927»), Եր., 2001, Ա. Դարբինյանը («Հայ ազատագրական շարժման օրերեն», Եր., 2003), Ա. Խոնդկարյանը («Օպոզիցիան հանրապետական Հայաստանում», «ՎԷՄ», 1933, Ա, էջ 63-82, Բ, էջ 68-79, 1934, Գ, էջ 76-98, Ե, էջ 43-46):

հրապարակումներն են¹: Չնայած դրան, 1918-1920 թթ. պատմության անդրադարձած խորհրդային ու հետխորհրդային ուսումնասիրողներից ոմանք այս կամ այն չափով խոսել են ՇԺԿ-ի մասին: Մասնավորապես Ռ. Հովհաննիսյանը², Լ. Խուրշուդյանն ու Կ. Խուրավերդյանը³, Ա. Հակոբյանը⁴, Վ. Մելիքյանը⁵, Հ. Վարդիվառյանը⁶, Գ. Ավագյանը⁷, Վ. Բարաջանյանը¹, Վ. Վիրաբյանը² և ուրիշներ:

¹ Տե՛ս **Խեչումյան Դ.**, Հայ Ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսության և գործունեության հակաժողովրդական էությունը, ԼՀԳ, Եր., 1984, թիվ 2: Տե՛ս նաև, **Хечумян Д.**, Критический анализ идеологии и политики Армянской народной партии /1917-1921гг./, (ատենախոսության սեղմագիր) Երևան, 1987.

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն (4 հատոր, The Republic of Armenia, հատոր I (1971) և հատոր II (1982), հատորներ III և IV (1996) U.C. Press):

³ Տե՛ս **Хуршудян Л., Худавердян К.** Армянские политические партии. Некоторые вопросы истории и идеологии, «Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне», Калинин, 1980, с.102.

⁴ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, «Հայ ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսությունը, ծրագիրը և մարտավարությունը», ԼՀԳ, N 2(106), 2002, էջ 106-111, նույնի Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.), Եր., 2005, նույնի Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ., Եր., 2018:

⁵ Տե՛ս **Մելիքյան Վ.**, 1917 փետրվարյան հեղափոխությունը և Հայաստանը, Եր., 1997:

⁶ Տե՛ս **Վարդիվառյան Հ.**, Մեծ երազի ճամբուն ուղեվորները եվ համապարփակ պատմություն Ռամկավար ազատական կուսակցության, հատ. Ա, Արմենական կազմակերպություն, Հայ Ժողովրդական կազմակերպություն, Նիւ Ճըրզի, 2015, էջ 315-391:

⁷ Տե՛ս **Ավագյան Գ.**, Միքայել Պապաջանյանի հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2009:

ուրիշներ: Կուսակցության պատմության վերաբերյալ զգալի նյութեր կան նաև Հայաստանի Ազգային արխիվի (ՀԱԱ), Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) ֆոնդերում³, տպագրված փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներում⁴ և մամուլում⁵:

Կուսակցության գաղափարական նախորդները «Մշակ» թերթի շուրջը համախմբված ազատական մտավորականներն էին, որոնք իրենց համարում էին մշակականներ և ՀԺ կուսակցության նախապատմությունն էլ հասցնում էին մինչև XIX դ. 70-80-ական թվականները: Ուստի՝ այս

¹ Տե՛ս «Միջկուսակցական հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությունում 1918 - 1920 թթ.», Եր., 2017:

² Տե՛ս Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-20 թթ. կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները (Հայոց քաղաքական պատմության էջերից), Եր., 1999:

³ Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. N N 292, 1022, 4033, Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվ Ա. Չոպանյանի, Հ. Թումանյանի, Շիրվանզադեի, Մ. Աբեղյանի, Թ. Ազատյանի ֆոնդերը և այլն:

⁴ Օրինակ՝ «Документы и материалы по Внешней политики Закавказья и Грузии», Тифлис, 1919. Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար (այսուհետև՝ Նիւթեր...), իմբ. Հր. Տասնապետեանի, հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Պէյրուք, Ա, հատ., 1984, Բ. հատ., 1985, Գ. հատ., 1976, Դ. հատ., 1982, Նիւթեր..., իմբ. Եր. Փամպուրեանի, հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Պէյրուք, Ե. 2007, Զ. հատ., 2010, Է. հատ., 2010, Ը. հատ., 2011, Թ. հատ., 2012 և այլն:

⁵ Շահեկան են հատկապես ՀԺԿ պաշտոնաթերթեր «Ժողովուրդ», «Ժողովրդի ձայն» ինչպես նաև «Վան-Տոսպ», «Հայաստան», «Մշակ», «Հորիզոն», «Կառավարության լրաբեր», «Հովիտ», «Վէմ», «Тифлисский листок», «Кавказское слово» պարբերականները:

կուսակցությունը պաշտպանում էր հայ ազատական-ժողովրդավարական շրջանակների շահերը, իդձերն ու ցանկությունները և արևմտահայ ռամկավարների շահերի արտահայտիչ ՀՄԿ-ի հետ գտնվում էր սերտ, բարեկամական հարաբերությունների մեջ:

Հաճախ ՀՄԿ-ին նույնացրել են կայսրության հպարակ ազգերին սոսկ ազգային-մշակութային ինքնավարություն խոստացող ռուսական Կադետների (Սահմանադրական դեմոկրատներ) կուսակցության հետ: Սակայն ՀՄԿ-ն ուներ ընդգծված ազգային նկարագիր, իսկ կադետները ռուսական մյուս կուսակցությունների նման առանձնապես մեծ կարևորություն չէին տալիս ազգային հարցին:

Արևելահայոց՝ քաղաքական կյանքի կենտրոն Թիֆլիսում «Մշակ» թերթի շուրջ համախմբված հենց այս մտավորականության ջանքերով էլ (նախաձեռնող խումբը Հ. Առաքելյան, Մ. Պապաջանյան, Ս. Հարությունյան, Լ. Ղուլյան. Գ. Մելիք-Ղարազյոզյան և ուրիշներ) 1917 թ. ապրիլի 11-ին հիմնադրվեց Հայ Ժողովրդական կուսակցությունը: Հրապարակվեց հռչակագիր, որը փաստորեն ուներ ծրագրային բովանդակություն¹: ՀՄԿ-ի որևէ խորհրդանիշ գտնելու ուղղությամբ մեր ջանքերն անարդյունք եղան: Մեր ունեցած փաստերը խոսում են այն մասին, որ ամենայն հավանականությամբ կուսակցությունը զինանշան, դրոշ կամ մեկ այլ խորհրդանիշ չի հասցրել

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, գ. 7, ց. 11, թ. 1-2, ֆ. 1022, գ. 7, գ. 96, թ. 26, Մշակ, 7. IV.1917:

ստեղծել: Նորաստեղծ կուսակցությանն անդամագրվեցին մտավորականներ, ֆաբրիկատերեր, առևտրականներ, վաճառականներ, մանր ու միջին քաղաքային և գյուղական խավերի ներկայացուցիչներ¹:

ՀԺԿ-ն ողջունեց ռուսական Փետրվարյան մեծ և անարյուն հեղափոխությունը և իր լիակատար համակրանքն ու աջակցությունն հայտնեց Ժամանակավոր կառավարությանը: Ազգային և տնտեսական խնդիրների լուծումը թողնվում էին մոտ ապագայում հրավիրվելիք Սահմանադիր ժողովի իրավասությանը:

ՀԺԿ-ն գումարել է երկու համագումար՝ 1-ինը 1917 թ. սեպտեմբերի 24-28-ը Թիֆլիսում և 2-րդը՝ 1919 թ. սեպտեմբերին Երևանում: Դրանցում մշակվել և ընդունվել են կուսակցության երկու ծրագրերը, կանոնակարգվել են կենտրոնի և մասնաճյուղերի միջև հարաբերությունները և այլ կազմակերպական հարցերը:

Թիֆլիսում ընդունված ՀԺԿ-ի առաջին ծրագիրը հավաստեց, որ շատ կարճ ժամանակի ընթացքում կուսակցությունը սահմանազատվելով ռուսական կաղետներից և ապրելով հետագա քաղաքական բարեշրջում, լիովին կանգնել է ազգային հողի վրա²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 562, «Մշակ», 14 սեպտեմբերի 1917, «Ժողովրդի ձայն», 29 հունիսի, 1919:

² Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, «Հայ ժողովրդական կուսակցության գաղափարախոսությունը, ծրագիրը և մարտավարությունը», ԼՀԳ, N 2 (106), էջ 108:

Համագումարն ընտրեց 23 անդամից բաղկացած մշտական Կենտրոնական կոմիտե և Կենտրոնական բյուրո: Կենտրոնական բյուրոյի նախագահ ընտրվեց Ռուսաստանի 4-րդ պետական դումայի և Անդրկուկասյան հատուկ կոմիտեի անդամ Միքայել Պապաջանյանը¹: Փոխնախագահներ ընտրվեցին Համբարձում Առաքելյանը, Իսահակ Ամիրջանը և հայտնի բժիշկ Կարապետ Ստեփանյանը²:

Կուսակցության առաջին համագումարում ընդունվեցին նաև մի շարք հիմնարար փաստաթղթեր: Դրանցից ամենակարևորը 1917 թ. ապրիլի 11-ին հրապարակված հռչակագրի հիման վրա վերամշակված սեպտեմբերի 27-ին վավերացված կուսակցության անդրանիկ ծրագիրն էր և կուսակցության կանոնադրությունը³:

Ծրագիրը բաղկացած էր երկու՝ Ընդհանուր պետական և Ազգային հարցեր բաժիններից և 75 հոդվածներից: Ընդ որում, առաջին բաժինը ութ, իսկ երկրորդը՝ երկու ենթագլուխներից էր կազմված: Ծրագրի առաջին հոդվածում հայտարարվում էր, որ ՀԺԿ-ն համազգային կուսակցություն է և «կարող է ճիւղեր բանալ թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս»⁴: Ծրագրվում էր երկրում դասային

¹ Տե՛ս Ավագյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 35:

² Տե՛ս նույն տեղում, 13. X. 1917:

³ Տե՛ս Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցության, վերաքննված Ա. Համագումարում սեպտեմբերի 27-ին, Թիֆլիս, «Էկոնոմիա» տպարան, 1917: Ի դեպ, ծրագիրը համարվում է նաև ՀԺԿ-ի թիվ 1 հրատարակությունը:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 3:

արտոնությունների վերացում և բոլոր քաղաքացիները, առանց սեռի, դավանանքի և «ազգի խտրութեան, հավասար կդառնային օրենքի առաջ: Հռչակվում էին մամուլի, խղճի, խոսքի, միտինգների, կրթության և այլ դեմոկրատական ազատություններ: Հայտարարվում էր, որ եկեղեցին պետք է անջատ լինի պետությունից, վերացվի գրաքննությունը: Մարդիկ պատասխանատվության կարող էին ենթարկվել բացառապես դատարանների վճիռներով: Մասնավոր սեփականության իրավունքն համարվում էր անձեռնմխելի:

Ծրագրում առանձին ենթաբաժիններ էին հատկացված պետական կարգին և տեղական կառավարմանը: Հայտարարվում էր, որ երկիրը պետք է «լինի դեմոկրատական պարլամենտական հանրապետություն» և «օրենսդրական իշխանությունը պատկանելու է ժողովրդական ներկայացուցչութեան»¹: Իսկ վերջիններս ընտրվելու էին ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի ձայնատվությամբ: Հստակ հայտարարվում էր, որ ոչ մի որոշում, կարգադրություն, հրաման, «ինչ անուն էլ որ կրէ և ումնից որ բղխէ» չի կարող օրենքի ուժ ստանալ առանց ժողովրդական ներկայացուչության որոշման²:

Ծրագրում ասվում էր նաև, որ բոլոր տեսակի հարկերն ու դրանց չափերը պետք է որոշվեն բացառապես օրենսդրական կարգով: Բոլոր այդ սկզբունքները պիտի

¹ Տե՛ս Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցության, Թիֆլիս, 1917, էջ 7:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8:

գործեին նաև տեղական կառավարման մարմիններում, որոնք պիտի կազմվեին ըստ ազգային հատկանիշի:

Առանձին՝ «Դատաստան» ենթաբաժնում հռչակվում էր, որ դատական իշխանությունը պետք է անկախ լինի իշխանության մյուս՝ օրենսդիր և գործադիր թևերից: Բոլորը պետք է հավասար լինեն դատարանի առաջ, իսկ դատական գործընթացները՝ պետք է կազմակերպվեին հրապարակային և ունենային մրցակցային բնույթ: Վերացվում էր մահապատիժը և կիրառվում պայմանական դատապարտությունը:

«Ֆինանսներ և տնտեսական քաղաքականություն», «Հողային օրենսդրություն» ենթաբաժիններում լուսաբանվում էին կուսակցության մոտեցումներն այդ կարևոր տնտեսական ոլորտներին և պատադիր համարվում դեմոկրատական սկզբունքների կիրառումը նաև այդ ասպարեզներում: «Բանվորական օրենսդրություն» ենթաբաժնում էլ հռչակվում էին ութժամյա աշխատանքային օրվա, գործադուլի իրավունքի, գիշերային և սահմանված չափերից ավելի աշխատանքային օրերի նորմավորման, կանանց և անչափահասների աշխատանքի պաշտպանության, պետական ապահովագրություն մտցնելու և այլ առաջադիմական պահանջներ: Իսկ «Ժողովրդական լուսավորություն» ենթաբաժնում հայտարարվում էին նախնական դպրոցներում ընդհանուր, ձրի և պարտադիր ուսուցման, դպրոցներում բոլոր այն տեսակի

սահմանափակումների, որոնք «հիմնված են սեռի, ծագման և կրօնի վրա»¹, վերացման անհրաժեշտության և այլ նորամուծությունների մասին:

Ժողովրդականները Հայկական հարցում Արևելահայաստանի և Արևմտահայաստանի համար դրսևորում էին տարբերակված մոտեցում: Այսրկովկասում բնակվող արևելահայերի համար նախատեսում էին «օրենսդրական մարմնով ազգային տերիտորիալ ատոնումիա», որի տարածքում պաշտոնական լեզուն պետք է լիներ հայերենը: Իսկ այդ ինքնավարության սահմաններից դուրս գտնվող հայերը պետք է վայելեին «անձնական ազգային-կուլտուրական ատոնումիա»²: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա ժողովրդականներն այն համարում էին միջազգային հարց, որը հնարավոր էր լուծել որևէ միջազգային վեհաժողովում, իսկ ՀԺԿ-ն պետք է ամեն ինչ աներ, որ «այդ հարցը լուծվի ըստ թիրքահայերի ցանկութեան»³: Իսկ հայ ժողովրդի և Հայաստանի քաղաքական կողմնորոշման հարցում, ըստ քաղաքական հանգամանքների ու իրադրության, ժողովրդականներն ունեցել են փոփոխական և շրջահայաց դիրքորոշում: Սակայն միշտ ՀԺԿ-ն դավանել է Հայաստանը և հայ ժողովուրդը պետք է ունենան միայն մեկ՝ հայկական կողմնորոշում սկզբունքին:

¹ Տե՛ս Ծրագիր Հայ Ժողովրդական կուսակցության, Թիֆլիս, 1917, էջ 15:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

ՀԺԿ-ն ոչ հեղափոխական գործելակերպի, խաղաղ, աստիճանական բարեշրջման, ամուր խորհրդարանական, իրավական, ժողովրդավարական պետության կողմնակից կուսակցություն էր: Ժողովրդականներն ընդունում էին ազգային շահերի գերակայությունը դասակարգայինի նկատմամբ:

Ծրագրին կից ընդունվեց նաև կուսակցության կանոնադրությունը, որը սահմանում էր. «կուսակցութեան անդամ կարող են լինել այն հայերը, որ ընդունում են կուսակցութեան ծրագիրը, կենթակվեն կուսակցական կարգապահութեան և պարբերաբար վճարքներ են հատուցանում կուսակցութեան գանձարանին»¹: Սահմանվում էին կուսակցության բարձրագույն (համագումար) և «ընթացիկ» (կենտրոնական կոմիտե) ղեկավար մարմինների իրավասությունները և դրանց ու տեղական համապատասխան կառույցների միջև եղած իրավունքների ու պարտականությունների շրջանակները:

Ինչպես արդեն նշեցինք, կազմակերպական ձևով ՀԺԿ-ն նույնպես ազգային էր: Կուսակցության անդամ կարող էին լինել միայն հայերը²: Մյուս հայ ավանդական կուսակցությունների նման ՀԺԿ-ն ևս գործունեություն էր ծավալում բոլոր այն տեղերում, որտեղ հայեր էին բնակվում: Կուսակցությունը հիմնել է մասնաճյուղեր ոչ միայն

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

² Տե՛ս «Ժողովուրդ», 29. IX. 1918:

Հայաստանում, Վրաստանում ու Ադրբեջանում, այլև Հյուսիսային Կովկասում, Իրանում և այլուր: 1917 թ. ՀԺԿ 1-ին համագումարի հաշվետվության մեջ հիշատակվում էր, որ հինգ ամսվա ընթացքում հիմնվել է կուսակցության 32 ճյուղ և 10 ենթաճյուղ¹, իսկ մինչև 1920 թ. վերջը՝ 50-ից ավելի ճյուղեր²: Իր գոյության ընթացքում ՀԺԿ-ն հրատարակել է «Ժողովուրդ», «Ժողովրդի ձայն», «Ժողովրդական թերթ», «Երկիր», «Նոր կյանք» թերթերը: Կուսակցությանը կից գործում էին ուսանողական, աշակերտական, կանանց ֆրակցիաներ, որոնք հրատարակում էին «Քայլեր» և «Նոր ուղի» թերթերը:

ՀԺԿ-ն նորանկախ Հայաստանի օրենսդիր և գործադիր իշխանության մեջ

1917 թ. հուլիսի 17-ին հիմնադրված Հայոց ազգային խորհուրդն իրականացրեց իր հիմնական և գլխավոր նպատակը՝ հիմնեց համազգային միասնական ղեկավար և պատասխանատու մարմին: Այն փաստորեն դարձավ հայ ժողովրդի գերագույն իշխանությունը մինչև Հայաստանի անկախության հռչակումը և «ստանձնեց կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գավառների քաղաքական և վարչական ղեկը վարելու համար»¹: ՀԱԽ-ը կազմված էր 15 անդամից՝ վեց դաշնակցական, երկու էսէռ, մեկ հնչակյան, մեկ

¹ Տե՛ս «Մշակ», 26. IX. 1917.

² Տե՛ս **Хуршудян Л. Худавердян К.** Армянские политические партии. Некоторые вопросы истории и идеологии, «Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне», Калинин, 1980, с.102.

մենշնիկ, երեք անկուսակցական և ՀԺԿ երկու ներկայացուցիչ (Սամսոն Հարությունյան, Հարություն Այվազյան)²:

Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո կառավարություն ստեղծելու հարցի շուրջ սուր պայքար ծավալվեց հատկապես ՀՅԴ-ի և ՀԺԿ-ի միջև: ՀԺԿ-ն որոշում ընդունեց կառավարության ստեղծումը չվստահել Հ. Յ. Դաշնակցությանը և իրենց դիտելով իբրև ավելի խելացի և հավասարակշռված գործելակերպ ունեցող կուսակցության, իրեն էր վերապահում ՀՀ կառավարություն ստեղծելու իրավունքը: Ժողովրդականները գտնում էին նաև, որ Ժամանակին ֆիդայական պայքարը ղեկավարած դաշնակցական կառավարության համար ահնարին կլինի լեզու գտնել թուրքերի ու նրանց դաշնակիցների հետ:

1918 թ. հուլիսի 17-ին Ազգային խորհուրդն ու ՀՀ կառավարությունը Թիֆլիսից տեղափոխվեցին Հայաստան, որի հետևանքով հայ քաղաքական կյանքի կենտրոնը դարձավ Երևանը: Այստեղ կուսակցությունների «փոխադարձ համաձայնութեամբ կատարելով աթոռների բաշխում»³, Ազգային խորհրդի անդամների թվաքանակը եռապատկելու սկզբունքով կազմվեց Հայաստանի խորհրդարանը, որի 46 պատգամավորներից 6-ը ՀԺԿ-

¹ Տե՛ս **Խոնդկարեան Ա.** նշվ. աշխ., «Վեմ», N 1, 1934, էջ 77:

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 1-3:

³ Տե՛ս **Խոնդկարեան Ա.**, նշվ. աշխ., 1934, թիվ 1, էջ 92:

ականներ էին¹: Ի դեպ՝ ՀԺԿ-ն երկու մանդատ էլ ուներ Վրաստանի խորհրդարանում²: ՀԺԿ անդամ Ստ. Մալխասյանի առաջարկով հայկական եռագույնը համարվեց ՀՀ պետական դրոշ: Խորհրդարանի ընտրված երկու փոխնախագահներից մեկը ևս ՀԺԿ անդամ Գրիգոր Խաչատրյանն էր:

Հովհաննես Քաջագունու գլխավորած ՀՀ առաջին կառավարությունը կազմվեց հայ ժողովրդի համար ծանր և դժվարին պայմաններում: Վարչապետը խորհրդարան ներկայացրեց հայտագիր (դեկլարացիա), որին ընդդրությունը բավականին զուսպ արձագանքեց: Էսեռների ֆրակցիան ձեռնպահ քվեարկեց: Սոցիալ-դեմոկրատները քաղաքական անզգուշություն դրսևորելով (նրանք նշում էին, որ «կառուարութեան յայտագիրը յիշեցնում է Ստոլտպինին, ով ասում էր՝ «նախ խաղաղութին, ապա բեֆորմներ»¹) ևս ձեռնպահ մնաց: Ժողովրդականները մատնանշելով մի շարք բացթողումներ՝ զոհունակություն հայտնեցին հայտագրի հեղինակ կառավարությունից: Ի վերջո բանաձևն անցավ 23 ձայնով: Ոչ ոք դեմ չքվեարկեց: Ձեռնպահ մնացին 11 հոգի: Իր ձեռնպահությամբ ապահովելով անհրաժեշտ մեծամասնությունը կառավարության համար,

¹ Խորհրդարանում վեցական պատգամավոր ունեին ընդդիմադիր սոցիալ-դեմոկրատները (5 մենշևիկ և 1 բոլշևիկ) և էսեռները: Կային նաև վեց մահմեդական, երկու անկուսակցական և մեկական ռուս ու եզդի պատգամավորներ:

² «Հորիզոն», 20 սեպտեմբերի 1918:

ընդդիմությունը չուզեց գնալ առճակատման և հնարավորություն «ուսու Հայաստանի Խորհրդին արագ կերպով փակելու դահլիճի հարցը ու անցնելու հերթական խնդիրներին»²:

Երկրում տիրում էր ծանր կացություն, կառավարությունն էլ անփորձ էր: Այդ պատճառով էլ ունեցավ լուրջ բացթողումներ: Առանց այն էլ դժվարագույն պայմաններում գոյատևող հայ ժողովուրդն աստիճանաբար հայտնվում էր անդունդի եզրին: Օրեցօր սաստկացող սովն ու տարափոխիկ հիվանդությունները իսկույն էին մեծ թվով մարդկային կյանքեր: Հազարավոր սոված ու տկլոր գաղթականների առկայությունը՝ մի կողմից, մաուզերիստների անկարգությունները՝ մյուս կողմից, խաթարում էին հանրային կյանքը բնականոն հուն տեղափոխելու իշխանությունների ջանքերը:

Այդ իրողություններից դժգոհ ընդդիմադիր ուժերն իրենց պաշտոնաթերթերում³ ու բանավոր ելույթներում

¹ Տե՛ս **Խոնդկարեան Ա.**, նշվ. աշխ., 1934, N 4, էջ 80:

² Տե՛ս **Խոնդկարեան Ա.**, նշվ. աշխ., 1934, N 4, էջ 83:

³ Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի Հանրապետության գոյության ընթացքում լույս են տեսել կենտրոնական և տեղական նշանակության 60 անուն թերթեր: Դրանցից աջակողմյան թեմին պատկանող ազդեցիկ պարբերականներ էին ՀԺԿ-ական «Ժողովուրդը», ՀՍՌԿ-ի «Վան-Տոսպը» և նրա իրավահաջորդ «Հայաստանի ձայնը»: Չախակողմյան մամուլը ներկայացնում էին սոցիալիստ-հեղափոխականների (Էսեռներ) «Սոցիալիստ հեղափոխական», սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների հայաստանյան կազմակերպության օրգան «Կայծ» եռօրյան, Ալեքսանդրապոլում լույս տեսնող մենշևիկյան «Մարդկություն» եռօրյան և այլն:

պարբերաբար քննադատում էին կառավարությանը և պահանջում նրա հրաժարականը: Մասնավորապես ՀԺԿ-ն նշում էր, որ հանրապետության դրությունը կառավարության գործունեության առաջին երեք ամիսների ընթացքում ամեննին չբարելավվեց, «անարխիան հետզհետե սկսեց աւելի խորանալ, պարենատրման գործը, գաղթականութեան հարցը ռացիոնալ հիմունքների վրայ չդրվեցին, եւ ստեղծեց մի քաօս»¹: Բանը հասել էր այնտեղ, որ նույնիսկ դաշնակցական ֆրակցիայի ներկայացուցիչներն էին «անբավականութիւն արտայայտում» կառավարությունից: Իրավիճակը ճիշտ գնահատելով՝ ՀՀ խորհրդարանի 1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում Հ. Քաջազունու կառավարությունն ստիպված հրաժարական ներկայացրեց:

Խորհրդարանը դարձյալ Հ. Քաջազունուն հանձնարարեց կազմել նոր կառավարություն: Քաղաքական ընդդիմությունից սոցիալ-դեմոկրատներն ու էսեռները կտրուկ հրաժարվեցին մաս կազմել նորաստեղծ կառավարությանը: ՀՅԴ-ն էլ առանձնապես «չէր փնտռում ձախ օպոզիցիայի գործակցութիւնը» և դրանով էր բացատրվում այն շտապողականությունը, որով ավարտվեցին բանակցությունները: Իսկ Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո լավատես և ավելի ինքնավստահ դարձած ՀԺԿ-ն առանց երկմտելու և պատասխանատվությունից վախենալու անմիջապես ցանկություն հայտնեց մաս կազմել

¹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», N 26, 1 նոյեմբերի 1918:

աստեղծվելիք կառավարությանը¹: Մի քանի օր տևած բանակցություններից հետո կռալիցիոն սկզբունքով կազմվեց ինը նախարարություններից բաղկացած կառավարություն: Չորս պորտֆել (վարչապետի, արտաքին, ներքին գործերի և իննամատարության) ղեկավարումը տրվեցին ՀՅԴ-ին, չորսը (Ֆինանսների, արդարադատության, լուսավորության և պարենավորման)՝ ՀԺԿ-ին և մեկը՝ զինվորականը, պետք է ղեկավարեր չեզոք անձնավորություն: Որոշվեց նաև, որ արտագործնախարարի օգնականը պետք է լինի Ժողովրդական կուսակցությունից:

Նկատենք, որ ՀԺԿ-ի շարքերում ֆինանսատնտեսական, վարչա-իրավական բնագավառների բարձրակարգ մասնագետներ ավելի շատ կային, քան մյուս կուսակցություններում: Ժողովրդականները, մտնելով կառավարություն, նպատակ ունեին կարգուկանոն հաստատել երկրում: Սակայն մի քանի ամիսների համատեղ աշխատանքը ցույց տվեց, որ երկրի իշխանությունը համախմբված և միասնական մարմին չդարձավ: Նախարարությունները, ըստ կուսակցական պատկանելության, գործում էին իրարից անջատ և չէին կիսում ընդհանուր պատասխանատվությունը: «Ոչ կառուարութեան ներսը եւ ոչ էլ Հայաստանի Խորհրդարանում, - հիշում է Ա. Խոնդկարյանը, - չստեղծեց ռեւէ

¹ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 6 դեկտեմբերի 1918:

միութիւն դաշնակցականների ու ժողովրդականների միջեւ»¹: Հատկապէս մեծ հիասթափություն ապրեցին ժողովրդականները: Նրանք համոզվեցին, «որ սխալ է եղել իրենց այն կարծիքը, թէ գրաւելով մեծ թոււ աթոռներ դահլիճում, ձեռք կը բերեն նաեւ մեծ ազդեցութիւն երկրի իշխանութեան մէջ»²: Նրանք հասկացան, որ քվեարկությունների ընթացքում «ձայները կշռում են եւ ոչ թէ համրում», որը Հայաստանի այն ժամանակվա պայմաններում միանգամայն համապատասխանում էր իրականությանը:

Ճգնաժամ էր հասունանում նաև խորհրդարանում, որը փաստորեն ոչ ընտրովի մարմին էր, այլ ստեղծվել էր կուսակցական սկզբունքով և իրապէս չէր արտահայտում ժողովրդի հավաքական կամքը: Օրինակ՝ սոցդեմը և էսեռները թէև խորհրդարանում ունեին պատգամավորներ, սակայն ժողովրդի կողմից լայն աջակցություն չունեին: Որ Հայաստանի խորհրդարանում պատգամավորների քանակական հարաբերակցությունը չէր արտացոլում իրականությունը, ակնհայտ երևաց նաև 1918 թ. վերջերին տեղի ունեցած Երևանի քաղաքային դումայի ընտրություններից: ՀՀԴ-ն այդ ընտրություններում ստացավ երկու անգամ ավելի ձայն, քան մյուս կուսակցությունները

¹ Տե՛ս **Խոնդկարյան Ա.**, նշվ. աշխ., 1934, N 4, էջ 95:

² Տե՛ս նույն տեղում:

միասին վերցրած¹: Այստեղ ձախերը (սոցդեմը և էսեռները) ստացան ընդամենը 4 տեղ²:

Ակնհայտ իրողություն էր, որ 1919 թ. գարնանը խորը հակասություն էր առաջացել ժողովրդի և խորհրդարանական պատգամավորների միջև: Այդ սուր հակասությունները բացասաբար էին անդրադառնում նրա աշխատանքների արդյունավետության վրա և խորհրդարանի արձակումը անհետաձգելի խնդիր էր դարձել: Այդ պատճառով 1919 թ. ապրիլի 27-ին խորհրդարանն ՀՀԴ-ի և ՀԺԿ-ի առաջարկած երեք կետից բաղկացած համատեղ օրինագծով օրենք ընդունեց՝ իր աշխատանքները մեկ ամսով դադարեցնելու, այդ ընթացքում խորհրդարանի իրավունքները կառավարությանը հանձնելու և խիստ անհրաժեշտության դեպքում խորհրդարանի արտակարգ նիստ գումարելու մասին³: Ինչպես վկայում է Ս. Վրացյանը, Հայաստանի խորհրդարանի այս արձակուրդով ըստ էության վերջ տրվեց նրա գործունեությանը⁴: Նրա գործառույթներն ամբողջովին յուրացրած կոալիցիոն կառավարությունը ապրիլի 27-ից մինչև մայիսի 27-ը ընդունեց ու հրապարակեց 99 օրենք⁵: Այդ

¹ Տե՛ս «Վեմ», Փարիզ, թիվ Ե., 1934, էջ 50:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 203, ց. 1, գ. 230, թ. 29:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 86., թ. 32: Տե՛ս նաև «Հայաստանի խորհրդի հաստատած օրենքները 1918-1919 թթ.», մաս I, Ե. 1919, էջ 61:

⁴ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Պեյրուք, 1958, էջ 253:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թ. 88:

ամենով հանդերձ սակայն հնարավոր չէրավ հաղթահարել նաև խորհրդարանի ճգնաժամը:

Երկու կուսակցությունների միջև առկա տարաձայնությունները գագաթնակետին հասան, երբ 1919 թ. մայիսի 26-ին «Միացյալ և Անկախ Հայաստանի անկախության» և մայիսի 27-ին՝ դրանից բխող դրա տրամաբանական շարունակությունը կազմող «Հայաստանի խորհրդի համալրման մասին» նախարարների խորհրդի ընդունած իրավական ակտերը 1919 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի անկախության առաջին տարեդարձի օրը պաշտոնապես հրապարակվեցին: Դրանով կառավարությունը ձգտում էր այն բանին, որ Միացյալ Հայաստանը պետք է ունենար նաև միացյալ խորհրդարան: Այսինքն՝ խորհրդարանը պետք է համալրվեր արևմտահայ ներկայացուցիչներով:

Դեռևս 1919 թ. փետրվարի 6-13-ին տեղի ունեցած Արևմտահայերի երկրորդ համագումարը¹ հայտարարել էր, որ նա Հայաստանը միացյալ և անկախ է ճանաչում: Ակտի գերնպատակը՝ մեկ ազգ, մեկ հայրենիք, մեկ կառավարություն գաղափարի պետական քաղաքականության իրագործում էր

¹ Համագումարին մասնակցել են 55 պատգամավոր: Որոշվել է աջակցել ՀՀ կառավարությանը հասնելու Հայկական հարցի արդարացի լուծմանը և օգնել հայ գաղթականությանը ծանր վիճակից դուրս գալու և այլ կարևոր հարցեր:

նշանակում: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր կազմել միացյալ Հայաստանի կառավարություն և միացյալ խորհրդարան¹:

Ի դեպ, ինչպես իրավամբ նշում է Ա. Հակոբյանը, Միացյալ և անկախ Հայաստանի գաղափարը նորություն չէր և այն առաջին անգամ առաջ էր քաշել Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին՝ հորդորելով դաշնակիցներին ստեղծել այդպիսի պետություն²: Պողոս Նուբարի և արևմտահայ գործիչների մեծ մասը մտավախություն ունեին, որ Ռուսաստանն ի վերջո կգրավի Հայաստանը³: Այդ պատճառով էլ ձգտում էին հասնել Արևմտյան Հայաստանի (հնարավորության դեպքում Կիլիկիայի հետ) անկախության հռչակմանը: Այդ դեպքում իրենց նպատակն էր նաև Պ. Նուբարի վարչապետությամբ կազմել ապագա կառավարությունը⁴:

Աշխարհամարտի ավարտից հետո ՀՀ իշխանությունները պաշտպանեցին Միացյալ Հայաստանի գաղափարը և ձեռնամուխ եղան դրա իրագործմանը: Այդ մասին արևելահայ պարբերական մամուլում առաջին անգամ գրեց ՇԺԿ Երևանի կոմիտեի պաշտոնաթերթ

¹ Տե՛ս **Վրացյան Ս.**, Բանակցություններ Ազգային պատվիրակության և ՀՀ միջև, Պոսթըն, 1920, էջ 6:

² Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920, Ե., 2005, էջ 162:

³ Տե՛ս **Ճիզմեճեան Մ.**, Պատմություն ամերկահայ քաղաքական կուսակցության 1890-1925, Ֆրեզնո, 1930, էջ 397:

⁴ Տե՛ս «Արձագանք», Եկատերինոդար, 10 հունվարի, 1919:

«Ժողովուրդը»¹ 1918 թ. դեկտեմբերի 8-ի համարում «Ազատ Հայաստան» վերնագրված հրապարակման մեջ. «Միացեալ և Ազատ Հայաստան՝ դա կլինի արմատական լուծումը Հայկական հարցի, դա կլինի ամենանպատակահարմարը թե՛ միջազգային խաղաղութան և թե՛ հայ ժողովրդի շահերի տեսակետից»²:

Միացյալ և Ազատ Հայաստանի գաղափարը հրապարակավ հռչակեց ու պաշտպանեց նաև 1919 թ. փետրվար 6-13-ին Երևանում տեղի ունեցած Արևմտահայերի երկրորդ համագումարը, որը նաև Գործադիր մարմնին հանձնարարեց «գործնական քայլեր անել Արարատեան Հանրապետութեան կառավարութեան ու խորհրդարանի հետ Միացեալ Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը հայտարարելու և մեկ համազգային միութիւն իրականացնելու համար»³: Համագումարը դիմեց ՀՀ վարչապետին և խորհրդարանին «օր առաջ հայտարարել Միացեալ, Ազատ Հայաստանի անկախութիւնը» և այդ ուղղությամբ գործնական քայլեր անելու հորդորով⁴:

¹ «Ժողովուրդ» թերթի մասին ավելի մանրաման տե՛ս Սարգսյան Ս., Հայ Ժողովրդական կուսակցության «Ժողովուրդ» պաշտոնաթերթը, «Հայագիտության հարցեր», թիվ 3(15), էջ 29-54:

² Տե՛ս «Ժողովուրդ», 8 դեկտեմբերի 1918:

³ Տե՛ս «Համառոտ տեղեկագիր Արևմտահայ երկրորդ համագումարի», Ե., 1919, էջ 13-14:

⁴ Տե՛ս «Համառոտ տեղեկագիր...», էջ 17, Վրացեան Ս., Բանակցութիւններ ազգային պատվիրակութեան և ՀՀ միջեւ», Պոպօբն, 1920, էջ 4-5:

Համագումարի մյուս կարևոր հարցը խորհրդարանն արևմտահայ ներկայացուցիչներով համալրելն էր, որով կհաղթահարվեր այն սառնությունը, որ առաջացել էր հայության երկու հատվածների միջև արևմտահայությանը հանրապետությունում քաղաքական գործընթացներից դուրս մնալու հերևանքով: Վերջիններս գտնում էին, որ «ՀՀ կառավարութիւնը հավասար աչքով չի նայում ռուսահայ և տաճկահայ գաղթականութեանը»¹:

1919 թ. մայիսի 22-ին նախարարների խորհրդի կողմից հաստատված օրենքով, որպես երկու Հայաստանների իրական միացման արտահայտություն, որոշվեց Հայաստանի խորհրդի կազմը համալրել արևմտահայերի 12 ներկայացուցիչներով: Ընտրվեցին խորհրդարանը համալրող 12 անդամներ, որոնք ՀՅԴ անդամներ էին կամ դրան հարողներ: Մինչդեռ հայտնի էր, որ գաղթականության մեջ զգալի կշիռ ու ազդեցություն ունեին ռամկավարները և անաչառ մոտեցման դեպքում այդ 12 անդամների թվում պետք է որ լինեին նաև ռամկավարներ: Բայց քանի որ նրանք որպես բողոքի նշան մինչ այդ հեռացել էին համագումարից և Արևմտահայ նորընտիր գործադիր մարմինը բաղկացած էր միայն դաշնակցականներից, ուստի ընտրվածներներն էլ նույն ՀՀԴ կուսակցությունից էին: Մակայն, ինչպես նշում է այդ հարցի խորագիտակ պատմաբան Ա. Հակոբյանը, «իրավական, էլ չենք ասում

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 144, թ. 2:

բարոյական տեսակետից պատշաճ չէր...», ավելին, ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել կառավարության որոշումը 12 արևմտահայ ներկայացուցիչներ խորհրդարան ներգրավելու մասին»¹: Ինքնըստինքյան 12 արևմտահայ ներկայացուցիչների խորհրդարան մուտքով ապահովում էր ՀՀԴ-ի կայուն մեծամասնությունը, որն էլ անհանգստություն ու վրդովմունք առաջ բերեց ընդդիմության շրջանում: Դրան մեծ աղմուկով դիմավորեցին թե «աջ» և թե «ձախ» կուսակցությունների ներկայացուցիչները:

1919 թ. հունիսի 4-ին խիստ լարված պայմաններում տեղի ունեցավ խորհրդարանի 12 պատգամավորներով համալրված առաջին նիստը: Նախապես պատրաստված հայտարարության տեքստով ամբիոնին մոտեցավ և վրդովված իր դժգոհությունն արտահայտեց սոցդեմ խմբակցության ներկայացուցիչ Գ. Ղարաջյանը: Այնուհետև ելույթ ունեցավ ՀԺԿ պատգամավոր Գ. Տեր-Խաչատրյանը: Վերջինս հայտարարեց, որ կառավարությունը անօրինական քայլ է կատարել, փաստորեն պետական հեղաշրջում, ուստի իրենք հրաժարվում են խորհրդի աշխատանքներից մասնակցելուց²: Ժողովրդական կուսակցությունը պնդելով, որ Մայիս 28-ի ակտը միակողմանի բնույթ է կրում, չունի Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարի հավանությունը, չի բխում Հայկական հարցի միջազգային

¹ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920, Ե., 2005, էջ 166:

² Տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 393, ց. 2, գ. 118, թ. 1, «Ժողովուրդ», 6 հունիսի 1919 թ.:

իրավիճակից, չի համապատասխանում հայ ժողովրդի շահերին, ուստի չընդունեց այն և պահանջեց չեղյալ հայտարարել այդ ակտը: Դաշնակիցների տված կեղծ խոստումներից օրեցօր ավելի ինքնավստահ ու անզիջում դարձած ՀՀԴ-ական կառավարությունը մերժեց ընդունել այդ պահանջը: Հունիսի 24-ին ՀԺԿ-ական նախարարները կառավարության կազմից դուրս եկան և ՀՅԴ-ՀԺԿ կռալիցիան վերջ գտավ: ՀԺԿ-ն դարձավ արմատական ընդդիմություն և շրջադարձ կատարեց ի նպաստ հայ ռամկավարների հետ մերձենալու գործընթացի:

Ընդդիմադիր կեցվածք որդեգրած ՀԺԿ-ն բոյկոտեց նաև 1919 թ. ամռան խորհրդարանական ընտրությունները, դրանց նախօրյակին՝ հունիսի 20-ին հանելով իր պատգամավորական թեկնածուների ցանկը: ՀՅԴ-ի և ՀԺԿ-ի միջև հարաբերություններն այն աստիճանի լարվեցին, որ կառավարախորհրդական ճգնաժամը հնարավոր չեղավ հաղթահարել: ՀԺԿ-ն թեև խորհրդարանական ընտրությունները բոյկոտելուց հետո այլևս գործուն մասնակցություն չունեցավ ՀՀ պետական կյանքին, սակայն շարունակում էր մնալ ՀՅԴ-ից հետո ՀՀ և կովկասահայ երկրորդ ազդեցիկ ուժը: Ժողովրդականները մեծ թվով ներկայացուցիչներ ունեին տեղական ինքնակառավարման մարմիններում և ազդեցիկ ընդդիմություն էին: Ճիշտ է, խորհրդարանական ընտրություններից հետո ՀԺԿ-ն պահանջեց անվավեր համարել հունիսյան քվեարկության

արդյունքները և նշանակել նոր ընտրություններ, բայց այս բողոքն ընդամենը ինքնահանգստացման միջոց էր և որևէ գործնական նշանակություն այլևս ունենալ չէր կարող:

1919 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ ՀԺԿ II համագումարը: Երկրում ստեղծված իրավիճակին համահունչ այն ընդունեց նոր ծրագիր: Հիմնականում հավատարիմ մնալով առաջին ծրագրի հիմնադրություններին, այս ծրագրով Կուսակցությունը ձգտում էր ստեղծել ծովային ելքով «միասնական Հայաստան», որտեղ պետք է հաստատվեր պառլամենտական հանրապետություն, որի պետական պաշտոնական լեզուն պետք է լիներ հայերենը¹: Արտասահմանում գտնվող հայերի համար այս ծրագիրը նույնպես պահանջում էր ազգային մշակութային ինքնավարություն²: ՀԺԿ-ն նախագահական ինստիտուտի անհրաժեշտությունն ընդունելով հանդերձ, առաջությունը տալիս էր խորհրդարանին:

Հետագա քաղաքական իրադարձությունների արդյունքում Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, որից հետո ՀԺԿ-ն ևս տարագրվեց և շուտով միացավ նորաստեղծ ՌԱԿ-ին:

Сурен Саргсян, Деятельность Армянской народной партии в Республике Армении 1918 – 1920гг. - В законодательной

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

власти основанной 28-го мая 1918 г. Республики Армения – Совете Армении, кроме АРФ Дашнакцутюн, действовали четыре оппозиционные партии, имевшие также парламентские фракции. Армянская народная партия и партия Социалистов-революционеров. Исходя из тяжелого положения армянского народа, оппозиция, критикуя власти, вместе с тем в основном проявила сдержанное, конструктивное отношение. Сильнейшей среди оппозиционеров была Армянская народная партия, которая обладала серьезными финансовыми ресурсами и располагала толковыми и сведущими кадрами. Она критиковала ошибки, допущенные властями, и одновременно проявила подчеркнуто толерантный подход к проводимой ими политике. Не избегая ответственности, АНП четырьмя министерскими портфелями вошла в состав коалиционного правительства, созданного 4-го ноября 1918 г. В общей сложности, как власти, так и оппозиция в первой Республике Армения в основном проявляли глубокое понимание идеи госудсрцтвенности. Считая государство высочайшей национальной ценностью, каждый по своим представлениям пытался способствовать его дальнейшему усилению.

Suren Sargsyan, The activity of the Armenian National Party in the Republic of Armenia 1918 – 1920 - In the legislative power of the Armenian Republic restored on May 28, 1918 besides ARF presented in the parliament of Armenia there were

four opposition parties which had their parliamentary factions. There were the Peoples Party of Armenia, the Social-Democratic and Social-Revolutionary. Because of the hard economic and political situation created for the Armenian people the opposition alongside with the criticism of the power had to mainly express composed and constructive attitude. The most powerful one of the opposition parties was the Peplis Party of Armenia which had serious financial resources and clever and adaptable members: it was criticizing the mistakes committed by the power and at the same time expressed strongly tolerant attitudes towards its policies. By taking the responsibility the PPA party alongside with its four ministerial portfolios became the part of the coalition government created on November 4, 1918. In general both the powers of the First Armenian Republic and the opposition mainly expressed deep perception of the idea of statehood> By considering the state as national high value each of them in their own way contributed to its further enhancement.